

LITERATÚRA

- ADAMIŠ, Július: *Pamätnica bratislavského evanjelického a. v. sboru slovenského vydaná z príležitosti 150. výročia posviacky jeho slov.-maď. chrámu*. Myjava, 1927, s. 51 – 52.
- ADAMOVIČ, Štefan: Spor o Milecova slovenský preklad Spencrovho diela „Glaubenslehre“ v prvej polovici 18. storočia. In: *Cirkevné listy*, roč. 43, 1929, s. 268 – 270, 276 – 279.
- BRTÁŇOVÁ, Erika: Náboženské a literárne dielo Eliáša Mileca. In: *Tvorba*, roč. 17 (26), 2007, č. 1, s. 15 – 18.
- ĐUROVIČ, Ján P.: *Evanjelická literatúra do tolerance*. Martin : Matica slovenská, 1940.
- ĐUROVIČ, Ján P.: Slovenský pietizmus. In: *Historica Slovaca*, roč. 3 – 4, 1945 – 46, s. 165 – 201.
- GÁFRIKOVÁ – SLAVKOVSKÁ, Gizela: *Eliáš Milec* (rukopisné heslo). *Archív Slovníka slovenských spisovateľov*. Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava.
- GÁFRIKOVÁ, Gizela a kol.: *Pannonia docta – Učená Panónia*. Z predhistórie uhorsko-slovenskej literárnej historiografie. Bratislava, 2003.
- Knihopis Digital*. České protisky a staré tisky (1476 – 1800). <https://www.knihopis.org>.
- KRAUS, Jiří: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha : Academia, 1981.
- MOCNÁ, Dagmar – PETERKA, Josef a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl : Paseka, 2004.
- POKORNÝ, Petr: *Literární a teologický úvod do Nového zákona*. Praha : Vyšehrad, 1993.

Štúdia je súčasťou grantového projektu *Ad fontes (Zo žánrovej a druhej problematiky v staršej slovenskej kultúre)*. VEGA 2/6086/86. Vedúca riešiteľka Mgr. Timotea Vráblová, PhD.

Pohyb mezi žánry (Čtení traktátu O lstech a chytrostech ďábelských z literárněvědné perspektivy)

JAN MALURA, Ostravská univerzita
Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha

Následující příspěvek nemá být „hotovou“, argumentačně uzavřenou studií, jeho podoba je dána diskusním charakterem našeho setkání. Nejprve připomenu pozici pojmu „traktát“ v českém uvažování o starší literatuře, dále naznačím možnou metodu a cíle žánrového zkoumání a nakonec se pokusím o čtení traktátu *O lstech a chytrostech ďábelských* z hlediska žánrovosti. Záměrně ponechám stranou (až na drobné výjimky) nábožensko-historický kontext Milecova díla.

I.

Pojem traktát (tractatus) se vytrvale užívá v českém uvažování nad literaturou starší doby, především epochy středověku a husitství, méně raného novověku. K jeho hlubší žánrové reflexi se však naše literární, historické a filologické bádání uchylovalo jen výjimečně, dosud nejdůkladněji ve stati Eduarda Petrů *Traktát a řeč jako žánry české literatury 15. století*.¹

Jmenovaný olomoucký badatel mnohokrát deklaroval, že žánry středověké literatury je třeba odvodit přímo ze samotného textového materiálu, a to jednak ze středověké

¹ PETRŮ, Eduard: Traktát a řeč jako žánry české literatury 15. století. In: *Vzdálené hlasy*. Olomouc : Votobia, 1996, s. 118 – 129.

literární teorie obsažené v dobových rétorikách a poetikách, jednak z literárnědruhového označování v konkrétním díle (pokud se ovšem samo žánrově klasifikuje). Petřů konstatuje, že traktát představuje „pragmatický literární druh“, což nás ovšem nemá vést k apriorním hlediskům, není nutné předem rozhodnout, patří-li tento útvar do literatury krásné nebo odborné. Nezanedbatelné je zjištění, že samotný pojem nebyl ve středověké literatuře příliš často užíván a že v 16. století se ve značné míře objevoval u děl publicistických a polemických, a to i s nenáboženskými tématy. Petřů tak dochází až k problematizaci pojmu, dobový materiál ukazuje, že kategorie „traktát“ byla velmi neurčitá, nenesla si příliš mnoho konstantních, příznakových rysů; bylo to spíše označení rozsahu díla (celek nadřazený kapitole, ale nedosahující délky knihy).² Adekvátnější se pro mnohá díla tohoto typu jeví termín řeč. Především na základě děl Petra Chelčického, který své texty sám takto označuje, považuje Petřů řeč za: „označení pragmatického literárního druhu, pojednávajícího o odborném tématu s využitím většího nebo menšího množství beletristických literárních postupů (subjektivně pojatá polemika, obrazný charakter výkladu atd.).“³ Zjevná souvislost řeči se slovesnými principy mluvených projevů se podílí na uvolnění racionální výstavby scholastických textů a společně s inklinací k výrazovým prostředkům umělecké literatury připravuje budoucí esej.⁴

Považujeme terminologickou dvojici řeč × traktát za velmi podnětnou, protože vystihuje fakt, že velký korpus textů naukově-formativního charakteru je ve starší době vnitřně diferencován; je ovšem potřebné dále tuto klasifikaci prověřit na širším materiálu, a tím posoudit možnosti fungování pojmu „řeč“ v literárněhistorické práci, kam tento pojem jako označení žánrové kategorie zatím nevstoupil. Termín traktát je naopak nadále neochvějně zakořeněn nejen v českém humanitním bádání, ale i ve školské praxi; není snadné se ho vzdávat, resp. výrazně omezovat jeho platnost. Je to dáno i faktem, že má v paleobohemistickém bádání dlouhou tradici (srov. práce badatelů 19. a první poloviny 20. století). V minulosti se hovořilo o traktátovém charakteru české literatury 15. a 16. století, o traktátovosti, která byla „nálepkou“ zjevně negativní, označující suchopárnost a slovesnou nezajímavost. Despekt k traktátu se objevuje mezi literárními historiky dodnes. Je podobná situace také ve slovenském myšlení o starší literatuře?

Pozici traktátu v současné literární vědě utvrzuje také nedávno vydaná *Encyklopedie literárních žánrů*, která je již dnes vlivnou příručkou vysokoškolského provozu. Rozsáhlé heslo „traktát“ Petra Čorneje upozorňuje na fakt, že středověcí vzdělanci často tento pojem nahrazovali jinými termíny (řeč, výklad, knížky) a konstatuje de facto mezižánrový charakter tohoto pojmu, který mnohdy hraničí s polemikou, obranou, kázáním, komentářem, dialogem, hádáním. Literárně se autorovi hesla nejvíce traktát jako zvlášť pozoruhodný výtvar, je to učenecká próza suše věcná, formálně neobratná; živější jsou české projevy žánru, ožívované příslovími, sentencemi.⁵

² Tamtéž, s. 124.

³ Tamtéž, s. 129.

⁴ Srov. také PETRŮ, Eduard: Herěze Petra Chelčického jako literárněvědný problém. *Dialog – Evropa* roč. XXI, 1994, č. 2, s. 3–8.

⁵ ČORNĚJ, Petr: Traktát. In: *Encyklopedie literárních žánrů*. Ed. D. Mocná – J. Peterka. Praha – Litomyšl: Paséa, 2004, s. 660.

Je zvláštní, jak silně je pojem traktát spojován s polemícností. Je to pravděpodobně tím, že jako žánr našel své masivní uplatnění v době husitské, kdy literárnímu životu dominoval ideový boj spojený s agitací a propagandou. Také Čornejovo heslo nepřesahuje 15. století a končí akcentem na polemiky. Jana Nechutová spatřuje právě v polemickém a ironickém tónu literárnost traktátu: „Mnohdy to bývají jen snůšky citátů autorit, suché výčty biblických míst a právnických argumentů, ale u některého autora více, u něž kterého méně proniká do tohoto surového materiálu výraz osobního vztahu k věci, zaujetí, rozhořčení, ona juvenalovská indignatio, která pak dělá tyto výtvořky literaturou, nebo dokonce ‚facit versus‘ dohání nepřilíš nadaného člověka k básnickému vyjadřování.“⁶ Pokud je výraz traktátu rétorický, resp. umělecky stylizovaný, patří do literatury, říká přednáška J. Nechutové, která je celá založena na otázkách: Co ještě patří do středověké (umělecké) literatury? Kudy vede hranice mezi literaturou a teologií?

Téměř žádné reflexe se nedočkal traktát na poli literatury 17. a 18. století, nepočítáme-li drobné zmínky v edičních komentářích. Editori druhého svazku Opera Omnia označují Komenského *Retuňk proti Antikristovy* jako traktát polemického charakteru; *Haggaeus redivivus* pak jako teologický a irénický spis napsaný ve formě traktátu.⁷ Milan Kopecký, poslední vydavatel a překladatel známé Balbínovy *Rozpravy* (v originále „tractatio“) *krátké, ale pravdivé na obranu jazyka slovanského*, konstatuje, že Balbín překračuje žánr traktátu směrem k manýristické polemice nebo modernímu eseji.⁸ Spíš bezděčně se poukazovalo na rozvolnění traktátové struktury v baroku, srov. zejména Kalistovu antologii *České baroko*, jinak poměrně vnímavou pro žánrové rozrůznění, která poněkud bezradně sdružuje pod označení meditativní próza úryvky z modliteb, rozjímání a úvahové (traktátové) literatury (modlitby J. Tranovského, Komenského *Centrum securitatis*, rozjímání J. Hirnhaima, Balbínova obrana).⁹ Využití pojmenování „traktát“ je v literatuře raného novověku opravdu velmi mnohoznačné, jak to ukazuje i prohlídka Knihopisu:

Traktat velmi utěšený svatého Bernarta o krásném mláďenci, kterýžto jsa nemocen velmi sobě stýskal. Kterak jsou ho pak přátelé jeho těšili až do smrti... (Praha, 1546)

Šimon Lomnický z Budče: Tanec anebo Traktát skrovný o tanci bujného těla pachtování, jak jest škodlivý, pohoršlivý i těm, kdož tancují i kdo se dívají... (Praha, 1597)

Traktátec velmi kratičký a kratochvilný o smrti a mláďenci, kterýž na posvícení jda, a na cestě se s ní potkav... (Praha, 1608)

Havel Žalanský: O sedmi ranách božích těžkých a velikých, které mezi jinými válku českou předešly a hlásaly a které s právem prodromi a classica, totiž předchůdcové a hlasatelé války české slouti mohou, traktátů sedm... (Praha, 1620)

Tractatus cometographicus, to jest O zjevení a v nově ukázání toho neobyčejně dlouhého a strašlivého comety ... roku 1681 spatřeného (Žilina, 1681)

⁶ NECHUTOVÁ, Jana: Literatura – ancilla theologiae. In: *Speculum medii aevi. Zrcadlo středověku* (sborník přednášek). Praha: KLP, 1998, s. 56.

⁷ Srov. *Dílo Jana Amose Komenského 2.* – J. A. Comenii Opera omnia 2. Retuňk proti Antikristu a svodum jeho – Haggaeus redivivus. Ed. J. Daňhelka, S. Králík, N. Lupínková, R. Říčan. Praha: Academia, 1971.

⁸ BALBÍN, Bohuslav: *Rozprava krátká, ale pravdivá*. Vyd. a přel. M. Kopecký. Praha: Odeon, 1988.

⁹ KALISTA, Z.: *České baroko. Studie – texty – poznámky*. Praha: ELK, 1941.

Martin Radúch: Sprostný, ale zřetelný traktát aritmetický pro neumělých, a zvláště kupeckého a: sedláckého stavu lidí sepsaný...(Prešpurk, 1776).¹⁰

Vzhledem k této otevřenosti pojmu na půdě literatury raného novověku je nesporně užitečné, že se naše setkání zaměřilo právě na toto období.

II.

Dříve než se pokusíme o žánrové čtení předloženého textu, definujme krátce naše pojetí žánru a metodu práce. Nepostupujeme jen induktivně a nevycházíme pouze z konkrétních literárních textů (a žánrově-druhových pojmenování v nich); nestačí nám pochopitelně ani čistá dedukce, tedy vymezení obecnin apriorně před zkoumáním konkrétní látky (na základě teoretických znalostí); kombinujeme oba přístupy. Důraz v našem pojetí žánru, které uplatňujeme také v knize *Hymnografie pobělohorských exulantů* (v tisku), je položen především na modelovost, je nám blízké pojetí žánru jako procesu, na jehož počátku stojí konkrétní prototyp, kolem něhož se později seskupují podobné výtvořiny.¹¹ Svůj vliv jako modelu uplatňuje prototyp podle své funkční úspěšnosti; texty mají své komunikační záměry, které uplatňují prostřednictvím jistého mluvního aktu, resp. kombinací mluvních aktů. Pokud se pro jistý komunikační úmysl osvědčí určitý způsob promluvy a ostatní texty, které mají stejný záměr, napodobují tento mluvní akt, vzniká žánr... Z této skutečnosti vyplývá, že pro nás není prvořadé obsahové hledisko, ale jednotlivé „způsoby řeči“. Proto také využíváme podnětů, které přinesla genologie teorie intertextuality, právě odhalováním mezitextových vztahů a popisem jednotlivých typů intertextového navazování, lze postihnout žánrovou diferenciaci.

Nechceme nahradit pojem traktát jiným označením – zůstaňme u tohoto termínu, ale definujme přesněji jeho žánrové jádro a nezaměňujeme pak s ním jiné typy promluv, přestože některé z nich jsou jako traktát původně označeny. Základní funkcí traktátu je snaha přesvědčit adresáta o správnosti řešení problému pomocí logické argumentace. Vyznačuje se tedy cíli pragmatickými, které však nejsou textem dominantně vyjadřovány; traktát nechce přesvědčit přímým apelem, expresí a direktivou, ale konstatováním, strukturovaným výkladem, při němž se promyšleně kladou dílčí zdůvodnění. Z toho vyplývá, že subjekt promluvy je potlačen, nevýrazná je také přítomnost prostředků sociálního působení textu. Traktát je určen ke čtení, není bezprostředně spojen s orálností; dominuje v něm učenost, nasycenost citáty, intertextový dialog s jinými texty.

Pohledme nyní na náš text z hlediska žánrového. Nepovažují žánry za akademické škatulky, ale za kategorie, které reálně ovlivňují genezi a recepci textu. Když se zabýváme žánry, zabýváme se tím, jak lze používat řeč k určitým komunikačním záměrům. Kládeme si otázky: jaký byl úmysl textu a jaký způsob řeči byl vzhledem k němu zvolen? Tato tážání jsou velmi užitečná, nejen pro člověka, který se zabývá literaturou. Produktivní, vlastně dost jednoduchou metodou je definovat určitý žánr a žánrový charakter jedi-

¹⁰ Srov. *Knihopis Digital Database* – České prvotisky a staré tisky (1476 – 1800). (<http://www.knihopis.org/index.asp>).

¹¹ Srov. polské literárněvědné práce, např. SKWARCZYŃSKA, Stefania: *Wstęp do nauki o literaturze III*. Warszawa : Pax, 1965.

nečného textu v závislosti na príbuzných žánrových kategoriách. Žánry jsou modelové kategorie (v jistém smyslu extrémní), vymezují krajní body úsečky, mezi nimiž se realizují konkrétní texty.

Právě na pozadí s jinými útvary, resp. pomoci protínání a kontrastů s okolními promluvami, se pokusíme číst text *O lstech a chytrostech ďábelských*.

III.

„Osobitou traktátu, ktorou se diametrálne odlišuje aj od eseje, je jeho snaha byť kompletnou štúdiou o danej téme, preto sa prezentuje ako celok, kde sa vykladá niekoľko už vopred premyslených ideí ako hotový výsledok.“¹²

Diskutovaný text patrí k traktátu svou kompozicí, struktúrovaností výkladu, smeruje k odbornému stylu tým, jak je organizován. Látka je rozdělěna do čtyř oblastí, jež jsou pak ještě vnitřně členěny vždy do osmnácti průběžně číslovaných segmentů. To vše přispívá k jasnosti a účinnosti prezentovaného sdělení a vytváří dojem skutečně komplexního, dopředu precizně promyšleného odborného pojednání.

V rovině kompoziční se takový text může zároveň přibližovat **kázání**, které se, jak nás poučují dobové homiletické příručky, člení obvykle do tří hlavních částí: *exordium* (úvod), *narratio* (výklad se zdůvodněním a případným vyvracením námitek), *peroratio* (závěr); předepisuje se ovšem i detailnější členění. Pokud se podíváme na Komenského kazatelskou teorii, nalezneme v kapitole „O spořádanosti kázání“ tyto kompoziční části: *exordium* (přístup), *propositio* (předloha, věc), *partitio* („na částky jí rozložení“), *declaratio* (vyložení smyslu), *demonstratio* („stvrzením toho důvody“), *applicatio* („vyvedení naučení“), *conclusio* (epilogus, závěrka).¹³

Evangelické kazatelství se na rozdíl od katolické homiletiky raného novověku drží pevného, logicky strukturovaného kompozičního modelu, což je zjevné i u velmi temperamentních a ironicko-kritických kazatelských typů, jaký byl např. Martin Filadelf Zámorský (*Postila evangelická*, 1592). Komenským doporučovaná struktura se v některých aspektech přibližuje realitě Milecova textu. Můžeme vyslovit hypotézu: ve vrstvě nekatolické literatury raného novověku se textové modely kazatelství a traktátu mohou velmi sbližovat, což ovšem neznamená, že zcela splývají (traktát přirozeně netíhne v takové míře k rétorické stylizaci, orálním prostředkům apod.).

Příznakovým rysem traktátové literatury je učenost. V našem textu je však zjevně utlumena, absentují zcela citáty z církevních autorit, které se jinak v traktátu výrazně podílejí na argumentační strategii textu. Čím si tuto absenci vysvětlit? Tady musíme poprvé spojit náš text s nábožensko-kulturním kontextem. Víme, že Milec byl pietista, víme také, že pietismus měl zjevnou averzi k tradiční scholastické (neoscholastické), ale i humanistické učenosti. Potvrzují to mnohá pietistická díla nábožensko-vzdělávací prózy, např. český překlad Zinzendorfových promluv *Krátké obsažení některých evangelických řečí... od pana hraběte Mikuláše Ludvíka z Zinzerdorfu* (Berlín, 1743), kde autor explicitně pro-

¹² GÓMEZ-MARTINEZ, José Luis: *Teoría eseje*. Prel. P. Šišmišová. Bratislava : Archia, 1996, s. 101.

¹³ *Dílo Jana Amose Komenského A. – J. A. Comenii Opera omnia* 4. Ed. M. Kopecký a kol. Praha : Academia, 1983, s. 70.

hlašuje, že mu nezáleží na umělých promluvách, odpovědích *na dlouhé a špičaté otázky*, ale že usiluje o prostotu, *neforemný a přirozený discours*; nechce učeností zatemňovat obsah (jako by se v jiné podobě vracely teze intelektuálů husitské levice).

Církevní autority v našem textu zcela nahrazuje Bible, celý Milecův traktát je nasycen biblickými citáty, převažují listy apoštola Pavla a Zjevení sv. Jana, ale nechybí ani starozákonní pasáže. V nasycenosti biblickými citáty se náš text přirozeně stýká s jinými žánry raněnovověké literatury s náboženskou tematikou. Za zmínku stojí přesnost citátů, na několika místech jsme si ověřili, že Milec se doslovně drží textu Bible kralické, což nebývá v literárních dílech 17. a 18. století pravidlem (srov. českou barokní homiletiku). Tento fakt jen potvrzuje odborný, poučený přístup autora.

Upozornili jsme zatím na několik částečných shod s homiletikou, neměly by nám uniknout také podstatné rozdíly, např. ty, které se týkají roviny recepce a komunikační. Modelovým adresátem traktátu je čtenář, ne posluchač. Náš text má o příjemci jednoznačnou představu, v závěru Milec říká: „*Hle, milý čtenáři* (zdůraznil J. M.), *máš zde jen 72 nejobecnějších listů satanových, kteréž místo malé průby posloužit mohou...*“ Nijak netematizuje orálnost ani proces poslouchání, nebuduje kontakt s publikem, jak je tomu v mnoha kázáních (už kazatelovo *exordium* bývá často jakousi přípravou posluchačů k vnímání následujícího projevu). Také autorský subjekt je v textu potlačen, nenajdeme žádné zvýraznění personální perspektivy, která je v homiletice ne snad běžná, ale poměrně častá (kazatel reflektuje svou výpovědní situaci, mluví o svých zkušenostech a emocích). Všemi těmito rysy se Milecův text výrazně přiklání k traktátu.

Adresátem díla však není podle našeho názoru čtenář odborník, ale spíše laik, který nemá být jen poučen, ale má se i vnitřně ztotožnit s tématem, nechat se jím niterně proniknout. Přestože se text na některých místech vyznačuje jistým psychologickým ponorem (pojetí ďábla jako vnitřního hlasu a nutkání člověka páchat hříchy) i snahou podnítit u adresáta směřování k introspekci, nelze říct, že by mu byly vlastní meditativní mluvní akty. To zmiňujeme především proto, že text je součástí většího souboru s názvem *Meditationes sacrae* (1738 – 1745). Náš text není meditací, není v něm variační návratnost, sebeoslovení a náznaky dialogické struktury (zvýrazněné „já“ nestojí proti „ty“, kterým je Bůh, Kristus, světec).

Cíle našeho textu jsou – jako u mnoha jiných žánrů raněnovověké literatury – zřetelně pragmatické. Důležité je položit si otázku, jakými prostředky jsou tyto záměry realizovány. Také kázání je totiž v příručkách chápáno jako promluva, která chce působit na morálku, náboženské vědomí a vzdělání určitého okruhu posluchačů (naproti tomu homilie je pojmem užším, označuje výklad a komentář mešních čtení).¹⁴ Kazatel má, jak píše Komenský ve zmiňované příručce, „*učiti lidi cestě boží (...) vysvětlovati (...) ponoukati k dobrému (...) napomínati nedbalých a přemáhati odporující*“. Tyto funkce jsou ovšem v homiletice realizovány nejen argumentací a výkladem, ale zejména emocionálním působením: „*To pak vše, má-li se díti užitečně, musí se díti světle (...) Libě. Aby v poslouchání bez tesknosti zdržán byti mohl. Mocně. Aby nejen uši lektány, ale hned*

¹⁴ SLÁDEK, Miloš: Kázání. In: *Encyklopedie literárních žánrů*. Ed. D. Mocná – J. Peterka. Praha – Litomyšl: Paseka, 2004, s. 295. Podobně chápe kázání také VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy*. Praha: Libri, 2006, s. 436.

*srdce jimána a ku poslušenství Bohu sklonována byla.*¹⁵ Akcent jezuity Balbína na **emo**cionální působení kázání je ještě silnější: „Až uvidíš rozruch u svých posluchačů, že jim rudnou oči, že vzdychají a povstávají, pak vytáhni kotvy, rozviň plachty... vše, co si jen budeš přát, v takovém rozbourání citů přesvědčivě přeneš na posluchače.“¹⁶

Tím se náš text významně vzdaluje modelům homiletiky, není promluvou expresivní a dominantně apelativní. Persvazivní působení se realizuje prostřednictvím výkladu, konstatování, oznámení, tedy přesně tak, jak to vyžadují pravidla traktátové promluvy.

To ovšem neznámá, že by se Milecovo dílo zcela vyhýbalo prostředkům rétorické stylizace (srov. anaforická opakování v části II, 12: „*Hned činí srdce člověka tesklivé (...)* *Hned k tomu nabízí svět*“), ale typických řečnických figur (exclamatio, apostrofa, interrogatio, subiectio) je v něm minimum. Nechybí ovšem obrazná pojmenování, nejčastěji přirovnání nebo: rozsáhlejší paraboly; např. v pasážích, které rozvíjejí tradiční obrazy plavby na lodi (putování duše po nebezpečném moři – pozemském světě), střely a šípu (nástrahy d'ábla, číhající hříchy) a impresora, tiskaře, jenž většinou bývá symbolem navýsost pozitivním (Bůh, který dává číst v dokonalé knize, vlastním stvořitelským díle – srov. Bridelovo Rozjímání o nebi, otevírající kancionál *Jesličky*), ale v našem textu představuje d'ábla, který rafinovanými kombinacemi představ rozněcuje fantazii:

„Může již dávno v paměť vzaté formy a obrazy, které dlouho v fantázi skryté leželi, pohnouti, a takové křtaly, které k uloženému pokušení nejpříhodnější jsou, z nich sformovati, ako Impressor z liter, kteréž v rozličných škatulích zložené má, skrze skládání, všelijaká slova formovati, a je čtenáři před oči postaviti může.

Bedlivě šetří času, zanechává šíp pokušení svého dotud na nataženém lučišti ležeti, ažby duši v takové posituře spatřil, když, tak mluvíc, svůj štít poněkud složila, a ničeho zlého se neobává, a tehdy ho v okamžení spouští. David může svědkem toho býti, když se po poledním odpočinku procházel po paláci domu svého královského (2. Sam. 11, 2)“ (část I, 13 – 14).

„Usiluje duše, kteréž stojí v milosti, nejprv k tomu přivesti, aby svou horlivost a snážnost, v kteréž až dosavad chodí, by něčto poopustili; k čemuž když přivolili, potom jich s časem vši síly zbavuje. Nemůželi lodi jednou rychlou vichřicí roztřískati, činí, aby voda skrze některé rozsedy víc a víc do ní pronikala, ažby se potom pohřžovati počala“ (II, 6).

K dosažení jadrnosti a názornosti výkladů užívá Milec řadu frazeologismů a sentencí:

„Kdo mezi vlky bydlí, musí s nimi výti. Vlastního milování lidského k tomu užívá, aby z nich všelijaké falešné výmluvy a vymínky zplodil, na které se mnoho tisíc duší jako much na pavoukovou síť zavěšuje“ (I, 5).

„Mladost pochabost; mladí lidé se musejí vyblázniti. Přijde-li kdo mezi vrany, musí kvákat jako ony, a kdo mezi vlky, musí s nimi výti (ale kdo s nimi vyje, s nimi též polapeň bývá). Či chléb jidám, toho píseň zpívám. Poctivý tanec neškodí a t.d.“ (III, 12).

¹⁵ *Dílo Jana Amose Komenského 4.* – J. A. Comenii Opera omnia 4. Ed. M. Kopecký a kol. Praha: Academia, 1983, s. 17.

¹⁶ BALBÍN, Bohuslav: *Verisimilia humanorum disciplinarum*. Přel. Bohumil Ryba. Praha: Universita Karlova, 1969, s. 251 – 252.

Frazeologie byla běžnou součástí děl mnoha náboženských spisovatelů a kazatelů raného novověku, u reformačních autorů byl však kladen na tuto stránku jazyka prvořadý důraz, o čemž svědčí např. i Komenského *Zpráva a naučení o kazatelství* (část „O hojnosti věcí a řečí“) stejně jako již zmíněná Zámorského postila, v jejíž předmluvě se autor k využívání nejrůznějších rčení programově hlásí. Tato tendence je projevem snahy o zhuštěné, lakonické sdělení, tolik příznačné právě pro textovou strategii nekatolických autorů.

Pro jazykově-slohovou vrstvu našeho textu je příznačná věcnost a přítomnost **odborných** termínů (latinismů, grécismů): např. *indifferente, complexie, consequencie, controversii, instancie, noémata, methodeiás*. Jazyk nese pečeť exkluzivní, knižní polohy, navazující plně na Bibli kralickou, jak to je časté u mnoha evangelických spisovatelů (exulantů) 18. století. Text není otevřen různým vrstvám jazyka jako např. domácí barokní nábožensko-vzdělávací tvorba, nenese žádné výrazné stopy mluveného jazyka. Slovakismy, které jsou v tiscích česky píšících slovenských evangelíků z 18. století běžné, se zde vyskytují zcela výjimečně, chybí např. absence ř, ě po palatálách a labiálách a infinitiv -ť. Jako slovakismus lze hodnotit pouze výraz *ako* a pravděpodobně slova *rabům* (ve staré češtině je znám *rob*, který má ovšem význam jiný – dítě, zatímco ve slovenštině dělník, sluha) a *rováš* (hůl nebo pruh látky na značení dluhu, slovo pocházející z maďarštiny a v českém jazykovém prostředí známé pouze v některých moravských dialektech).¹⁷ Syntax je velmi tradiční, zřetelně ovlivněna latinou, věta a souvětí jsou konstruovány promyšleně, především se zřetelem k obsahu sdělení. Pohled na jazykově-slohovou rovinu tedy potvrzuje fakt, že diskutovaný text má rysy odborného stylu a může být oprávněně považován za traktát.

Uvedeným charakteristikám se značně vymyká část, kterou je možné chápat jako **závěr** textu (začínající slovy „*Hle, milý čtenáři, máš zde jen 72 nejobecnějších listů satanových*“). V ní se stává dominantním mluvním aktem **apel** a direktiva, čteíme kategoriicky formulované výzvy k boji s nástrahami Satana, tedy s pokušením a hříchem, k zápasu, jehož vlastní podobou je aktivní duchovní bdělost. Tato pasáž rozvíjí tradiční představy křesťanského rytíře (*miles Christianus*), jež je oděn do Kristovy zbroje a vede duchovní boj s nepřítelem (např. jinověrec?). Takové motivy vycházejí především z úvah sv. Pavla (např. 2 K 10; 2 Tm 2, 5) a jsou spojovány s myšlenkou následování Krista (*imitatio Christi*), která se stává důležitou kategorií pietistické spirituality, zejména hallského okruhu. Podobný typ promluvy přináší některé písně Sarganková a Liberdova kancionálu, jejichž imperativní tón je ještě více vygradován, energičnost válečné motiviky mnohdy překvapuje. Jedna z takových skladeb exponuje, a to už v incipitu, téma zápasu člověka s Antikristem:

„Kdo chce být bojovník Kristů,
a ne zlý Antikrist,
přístup k verbovnímu místu,

¹⁷ Za konzultaci jazykové roviny textu a upozornění na slovakismy děkuji kolegovi Pavlu Koskovi.

*jakť velí Boží list.
Korouhev červená tam jest vyvěšena:
bubny na vše strany znějí:
povstaň, povstaň k boji.“¹⁸*

Uvedme ještě další pozoruhodné příklady:

*„V každém boji se ho přidržejte,
on vás silí, jen při něm trvejte,
pomáha v boji
vítězit i přijíti k pokoji.“¹⁹*

*„Ach bratři libejme jedni druhé srdcem,
že jsme vojsko Boží,
pod Krista praporcem:
nerušme přísahy,
stůjme s smělym srdcem.“²⁰*

Považujeme závěrečnou část traktátu za velmi důležitou. V určité míře se tady text vrací k motivům z úvodu, kde se rovněž hovoří o boji, nepříteli, lstivých šípech a lstivých útocích... Závěr a úvod odhalují hlavní intenci textu, kterou je apel na vnitřní zápas člověka s Antikristem, tedy s pokušením a hříchem.

Můžeme tedy shrnout – vlastní výkladové jádro textu nese zřetelné rysy traktátu, resp. promluvy, která bývá v německém prostředí označována jako „Erbauungstraktat“, tedy výklad směřující k náboženské kultivaci a duchovnímu vedení čtenáře. Toto směřování je patrné především v závěru, který se odklání od naukového „způsobu řeči“ a směřuje k apelativnímu mluvnickému aktu, blízkému pietistické poezii, a z hlediska žánrového především k homiletické produkci, jež má – když zopakujeme slova Komenského – „*poukati k dobrému (...) napomínati nedbalých a přemáhati odporující*.“

Domnívám se, že pokusy o žánrové zkoumání raněnovověké literatury jsou jednou z cest k postihu reálného postavení jednotlivých textů v dobovém literárním životě, mají smysl zvláště tehdy, když nechápeme literární díla jako projevy pevně fixovaných „škatulek“, ale jako fenomény pohybující se mezi apriorními, abstraktními modely. Náš text se dá číst jako traktát, místy jako kázání, ale jistě si lze představit recipienta, který ho uchopí pomocí estetického kódu. Umělecký záměr jistě nepatřil k dominantní, původní intenci díla, estetické prostředky v něm slouží pragmatickým cílům, ale ono napětí mezi

¹⁸ LIBERDA, Jan: *Harfa nová*. Laubno : s. t., 1735, s. 347.

¹⁹ SARGANEK, Jiří: *Cithara sanctorum*. Lipsko : S. B. Walter, 1737, s. 673.

²⁰ LIBERDA, Jan: *Harfa nová*. Laubno : s. t., 1735, s. 328.

velmi promyšlenou, střídanou, ale účinnou obrazností a věcně výkladovou složkou textu může vyvolávat zážitek, podobný četbě esejistického díla. I to je jedna z možností, čímž starší texty jako svéráznou realizaci epické, lyrické, dramatické anebo třeba kontemplativně-úvahové podstaty slovesného tvoření. Taková recepce je někdy spíše „zradou“ původní intence díla, pokud je to zrada chvilková, kterou podnikáme pro daný okamžik (např. jako reflektovanou metodu univerzitního semináře), je to, jak jsem dnes přesvědčen, dobrodružství odpustitelné (obohaceni se pak vracíme k historicky korektní interpretaci). Celý problém lze formulovat i jinak, Jaroslav Kolár opakovaně prohlašoval, že na středověkou literaturu se máme dívat v zásadě jako na funkčně synkretickou, „všechny funkce v ní jsou obsaženy, ale více či méně se uplatňují, a to různě i v průběhu doby. Pokud se texty udržely v literárním životě, mohly v různých dobách nabývat docela jiných funkcí.“²¹

Funkcia satanského motívu v náboženskom texte *O lstech a chytrostech ďábelských*

TIMOTEA VRÁBLOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

1.

Súčasnému čitateľovi traktátového textu z prvej polovice 18. storočia *O lstech a chytrostech ďábelských*, ktorého autorom je pravdepodobne slovenský pietistický kazateľ Eliáš Milec, sa možno pripomenie aj populárna próza britského autora 20. storočia C. S. Lewisa *Rady skúseného diabla*.¹ Obidva texty sú totiž spracovaním podobnej látky. Približujú diablov systém záhuby ľudských duší. Milec sa sústredil na duchovný boj jednotlivca s diablom. V Lewisovom príbehu je vykreslený skupinový model diabolského aparátu ako prísne organizovaný byrokratický režim.²

Hoci ide o diela časovo, kultúrne, etnicky a napokon i žánrovo vzdialené, ich podobnosť je daná cirkulovaním ideí a myšlienkových konceptov v spoločnom kontexte európskej literatúry.³ Pri čítaní obidvoch textov dokonca vzniká dojem, akoby existoval

²¹ KOLÁR, Jaroslav: Diskuse. In: *Speculum medii aevi. Zrcadlo středověku* (Sborník přednášek). Praha : KLP, 1998, s. 68.

¹ LEWIS, C. S.: *The Screwtape Letters*. London : Geoalfrey Bless, 1942. V tomto texte vychádzam zo slovenského prekladu pod názvom *Rady skúseného diabla*. Prel. Lucia Tužinská. Bratislava : Porta libri, 2007.

² Týmto alegorickým obrazom chcel reagovať aj na konkrétny a v čase napísania *Rád skúseného diabla* aktuálny obraz zla – na nacistickú mašinériu, na vyhladzovacie koncentračné tábory, ktoré akoby kopírovali diablov organizovaný systém likvidácie duší. Pozri: HEIN, David: A Note on C. S. Lewis' *The Screwtape Letters*. In: *Anglican Digest*, roč. 49, č. 2, 2007, s. 55 – 58.

³ WELLEK, René: *A History of Modern Criticism: 1750 – 1950*. New Haven : Yale University Press, 1955.